

**ГЕНЕТИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ КОДТЫ НЕГІЗДЕУШІ
ЭТИМОН ТҮБІРЛЕР**
ETIMON JUSTIFYING THE ROOTS OF GENETICS-SEMANTIC
CODE

Анар САЛҚЫНБАЙ*

Түйіндеме

Түркі тілдеріндегі бір буынды түбірлердің мағынасы, түсінігі бірдей. Біздің қазіргі қолданатын барлық сөздеріміз осы түбірлердің мағыналық және тұлғалық жағынан дамыған туындылары. Тілдің дамуы, өзгеруі сөйлеудегі әртүрлі мәнді өзгерістерді жасаса да, негізгі генетика-семантикалық код «қорғаныш» болып, түбірдің алғашқы мағынасын сақтайды, басты семантикалық өрісті айқындайды. Генетика-семантикалық код негізінде жаңадан туындаған сөздерде ортақ сема сақталады, оның ішкі мағыналық құрылымы қалыптасады. Бұл код мағынамен тығыз байланысты болады, тілдің жүйелі, кешендік сипатын сақтайды. Генетика-семантикалық код - жалпы мағыналық бағдарды анықтайтын ең көне түбірлер макро мағыналарының жиынтығы, тарихи мәні. Атау жасауда генетика-семантикалық код сақталмаса, тіл өзінің жүйелі құрылымын сақтамай, қалай болса, солай құралған «хаосқа» айналар еді. Генетика-семантикалық код – бұл мағыналас сөздердің арасындағы байланыстырушы кілт, туынды сөздердің тарихи дамуындағы орталық идея. Мақалада бір сөзжасамдық ұяға кіретін туынды сөздердің мағыналық семаларында ортақ, өзексеманың болуы осы семантикалық кодтың болуынан екені талданады, сондай-ақ түбірлес сөздер мағыналарын ретроспективті әдіс негізінде, олардың ішкі мағыналық құрылымы арқылы зерттей келе, ортақ мағына көлемі анықталып, мағынаның таралу шегі анықталады.

Кілт сөздер: Код, сөз, туынды сөз, генетика-семантикалық код, этимон түбірлер, ретроспективті әдіс.

Summary

Now's Turkic languages' names have the same side of meaning, understanding and form. All of the words that we use are derivatives that have developed meanings and forms. Even if a language develops, changes and the part of speech changes, the main genetic-semantic sense doesn't change the saver root's meaning and sense doesn't change. If the name is made by its understanding, main and special signs be described. This is the

*

Филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Алматы-Қазақстан.

Doctor of Philology, professor, Al-Farabi Kazakh National University. Almaty-Kazakhstan. E-mail: asalkbek@gmail.com

starting meaning and sense. New derivative words save their same sema, the inside meaning structure forms. Genetic-semantic code – the oldest roots' macromeanings' common being, semas' historical meaning defining general program. The first meaning's division, changing is based on the words' meanings' splitting and forming. We are able to show the formal developing and the words' inside similar history by the genetic-semantic code. When the name is being made and the genetic-semantic code isn't saved, a language won't save its system structure, the language would just randomly structure a "chaos". All the derivatives that have the same root are from one nest, so we conclude that the existence of the main sema is because of a genetic-semantic code. Genetic-semantic code is a connector, binder between the words' meanings. We can research any words only when we start to understand the language's history. A genetic-semantic code – central idea in the historical development of the derivative words.

Keywords: Code, word, derivative word, genetics-semantic code, etiological roots, retrospective method.

КІРІСПЕ

Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген сөздер түгелімен туынды сөздер. Бұл атаулар сөздік қабаттың ең өзгермелі, икемді, құбылмалы да дамыған бөлігі. Біз туынды сөздерді номинациялық үдеріс негізінде пайда болған номинативті таңба ретінде қарастырамыз. Таңба болғанда да мағыналы, өзіндік арнайы құрылымдық-семантикалық қасиеті бар, қызметі бар таңба деп танымыз. Туынды сөздің мағынасы себепші негіздің мағынасы арқылы айқындалатыны белгілі. Себепші негіздің номинативті мағынасы белгілі болған жағдайда, туынды сөз мағынасы ассоциативтік байланыс нәтижесінде ұғынықты болады. Яғни туынды сөзді мағынасы мен түсінігі басқа сөз арқылы танылатын құрылым деп анықтауға болады. Туынды сөздің мағынасы түп негізге тәуелді болып, сол арқылы түсіндірілгенімен, екеуінің мағыналық құрылымы бірдей емес. Жаңа номинативті тұлғаның ішкі мағынасы тек жаңа мағыналы сөздің қалай жасалғанын ғана көрсетіп қоймайды, сонымен бірге жасалу тәсілі мен амалынан хабардар етеді. Жаңа номинация туғызуға себепші негіздің мағынасы тірек болып, жіктеуші мағынаны нақтылайды. Қандай ұғымдардың арасында байланыс болғандығы және қандай мағыналардың семантикалық ассоциацияға түскендігін көрсетеді. Жаңа атау мен оның түпкі төркіні арасындағы ұғымдық байланыстың сипатын айқындайды.

Номинация теориясы тұрғысынан пайымдағанда, атаудың номинативті белгісі арқылы жаңа мағына туындайтындықтан, сөзжасамдық қалыпты ортақ семаның парадигмалық тірегі ретінде бағалауға болады. Яғни, белгілі денотатты атау үшін, заттың не құбылыстың маңызды белгісі алынады десек, номинациялық атау

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

туғызуда сөзжасамдық қалыптағы ортақ бірлік – ортақ сема үлкен рөл атқарады. Ұғымдағы іс-қимыл мен әрекетті, заттық мән мен қасиетті сипаттау арқылы номинативтік белгі жасалуы мүмкін. Сондықтан номинациялық атау мен оның түпкі себепші негізінің арасында ерекше қарым-қатынас қалыптасады. Айталық, *айқара*, *аймала*, *айқасу*, *айналу* тұлғаларының түпкі атауы - «ай» сөзі, «*айналу*», «*дөңгелену*» мағынасы арқылы жасалып, жеке атауларда ерекше қарым-қатынасқа түседі. «*Аймалау*», «*аялау*» номинациясы себепші атау арқылы ассоциацияланған, мұндағы номинациялық белгі «*ай*» сөзінің құрамындағы айналу семасы жаңа номинативті атауға мағыналық жағынан дамып, «*жақсы көру*», «*сүю*» мағынасын беріп тұр. Ал «*айбар*, *айбат*, *айбын*, *айдар*, *айдын*, *айна*» сияқты номинациялық атаулардың жасалуындағы ортақ сема - анықтық, айқындық. Осы белгі арқылы атау пайда болады, оған негіз болған «ай» сөзінің бір микро мағынасы жеке атауларға беріледі. Екіншілік номинациялық атаулардың генетикалық байланысын, номинативтік белгісі арқылы сақталған ортақ сема негізінде айқындаймыз.

Сөзжасамдық аспектіде себепші негіздің архисемасын жіктегенде, негізгі сема барлық туынды сөздерде сақталғандықтан, себепші негіздің мағынасы арқылы түбірлес сөздердің тарихи-генетикалық тамырын табамыз. Сөзжасамды тарихи аспектіде зерттеуде номинация теориясының рөлі зор. Туынды сөздің ішкі семантикалық құрылымын анықтау деген сөз құрамындағы сөзжасамдық ұя мен себепші негіздің арақатынасын айқындаудан басталады. Ал сөзжасамдық ұядағы түбірдің мағынасын номинация теориясы арқылы ғана түсіндіруге болады. Денотаттың номинативтік белгілері, амалы, қасиеті, сапасы, қимылы, әрекеті т.б. арқылы түбірдің мағынасын айқындай аламыз. Номинация объективті болмыстың ойда, санада бейнеленуін, ұғым қалыптасу жүйесін, ұғымның сөз арқылы таңбалану сипатын танытады. Ұғым мен атау арасында сәйкесті байланыс бар. Ұғым арқылы атау жасалғанда, атаудың негізгі және ерекше белгілері сипатталады, әрі атау жасаудың генетика-семантикалық коды айқындалады. Генетика-семантикалық код негізінде жаңадан туындаған сөздерде ортақ сема сақталады, ішкі мағыналық құрылымы қалыптасады. Бұл код мағынамен тығыз байланысты болады, тілдің жүйелі, кешендік сипатын сақтайды. Атау жасауда генетика-семантикалық код сақталмаса, тіл өзінің жүйелі құрылымын сақтамай, қалай болса, солай құралған «хаосқа» айналар еді. Бір сөзжасамдық ұяға кіретін туынды сөздердің мағыналық

семаларында ортақ, өзексеманың болуы осы семантикалық кодтың болуынан деп тұжырымдаймыз.

Генетика-семантикалық код – ең көне түбірлерде болған макро мағыналар ортақтығы, олардың дамуы мен қажеттіліктеріне сәйкес жіктелуі барысында тарамданып таралғанда, туынды сөздің өзексемасын құрайтын, сөйтіп айырушы семалардың тегін айқындайтын ортақ мағыналық жүйе. Сөздердің мағыналарының тарамдалып, тұлғалық өзгерістерге түсуіне байланысты алғашқы мағына жіктеледі, өзгеріске түседі. Генетика-семантикалық код арқылы олардың түпкі ортақ тегін айқындап, мағыналық және тұлғалық даму жүйесінің тізбегін көрсетуге болады. Мұндай код кез келген туынды сөзде себепші негіз арқылы сақталады. Генетика-семантикалық код негізінде ғана тіл дамиды, өзінің жүйелі сипатын жоғалтпайды. Тілдегі сөздер мен тұлғалар кез келген сөзбен тікелей байланыспайды. Тұлғалардың қосылып, бірігіп, жалғанып жаңа атау туғызуы үшін ішкі генетика-семантикалық мағыналары сәйкес келуі тиіс, тілдік генетика-семантикалық код қалыптастырған жүйеге бағынуы қажет.

Ұғым мен атау арасындағы табиғи байланыс – тіл жасалуының негізі. Бұл байланыс сөздің мағынасы арқылы көрініс табады. Егер мұндай байланыс болмаса, тіл ұрпақтан-ұрпаққа мұра бола алмас еді. Тілдің даму жүйесінде генетика-семантикалық код әр түрлі деңгейде болуы ықтимал. Айталық, түркі халықтарының барлығы бірдей көне түркі жазба ескерткіштері тілін түсіне алуының негізгі себепін номинация теориясы тұрғысынан былайша түсіндіруге болады. Қазіргі түркі тілдегі V–VII ғасырлардағы көне түркі тілінде жасалған сөздердің сөзжасамдық ұяларындағы негізгі семаларын, ондағы генетикалық кодты толық сақтап қалған. Тілде даму, өзгеру болып, сөздік құрам өзгергенмен, тілдегі негізгі генетика-семантикалық кодты сақтаушы түбірлердің мағынасы мен мәні өзексемадан ауытқымаған. Тілдің сөздік қорында сақталатын код қатты өзгеріске түскенде ғана бұндай тарихи сабақтастық бірте-бірте сипатын өзгертуі ықтимал.

Зат пен атау арасындағы байланыстың өзіндік ерекшелігі бар:

– зат өзінің аталуына тәуелсіз өмір сүреді;

– заттың танылған белгілері арқылы жасалған ұғым негізінде атау пайда болады.

Таңбалар заттың ерекше сипатын белгілейді, әрі сөз жүйесін қалыптастырудағы негізгі қайнар көз саналады. Тарихи тұрғыдан, тарихтың терең қатпарларына ой көзімен барлау жасағанда, дамудың

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

әуелгі кезеңдерінде зат пен атау арасында байланыс бар екеніне көз жеткізуге болады. Қазіргі сөздердің мағынасы мен тұлғасы даму нәтижесінде күрделі өзгеріске ұшырағандықтан, ең алғашқы кезеңдегі зат пен оның атауы арасындағы байланыс бірте-бірте үзілген. Таңба мен зат арасындағы терең тарихи байланыс қазіргі тіліміздегі ою өрнектер атауларында сақталған деп пайымдаймыз.

Алғашқы номинацияның жасалуына заттың ерекше белгілері негіз болатынын мойындасақ, зат пен ұғым арасы жақын деуге болады. Себебі адам санасы затты қалай таныса, сондай ұғым қалыптасады. Ал ұғымның белгіленуі мен мағыналық таңбалануы әр түрлі болады. Адамзат баласы күнді жылу мен жарық беретін энергия көзі ретінде бірдей ұғынады. Күннің түнге қарама-қарсы екенін бірдей түсінеді. Демек, зат біреу, ұғым біреу, ал айтылуы ғана қазіргі тілдерде әр түрлі. Тарихи тұрғыда когнитивтік құрылым негізінде көне сөздердің таңбалануы да ортақ болған. Бұл арнайы зерттелетін күрделі мәселе.

Еуропалық тілші ғалымдардың көпшілігі зат пен атау арасындағы байланысты мойындамайды (Г. Стерн, И. Ричардс, К. Огден, В. А. Звягинцев, А. А. Новиков, Г. Фреге, С. Ульман, Ю. С. Степанов т.б. бұлай деудің негізгі себебі, біздіңше Еуропалық және орыс тілші-ғалымдары тілдік деректерді, негізінен, синхрондық аспектіде бағамдап, қазіргі тілдік жүйедегі атаулардың таңбамен байланысы ұмытылғандығын ескере бермейді. Еуропа ғалымдары ішінде сөз бен референт арасында байланыс бар деп есептеп, К. Огден мен И. Ричардстың семантикалық үшбұрышындағы сызықтарға өздігінен түзету енгізген К. А. Аллендорф болды. Автор «Значение и изменение значений слов» атты еңбегінде «Үшбұрыштың барлық жағы да жабық», - деп пайымдап, зат пен атау арасында байланыс бар деген тұжырым айтады (Аллендорф, 1966: 46). Бірақ бұл пікір нақты дәлелденіп, қолдау тапқан жоқ.

Қазақ тіл білімінде бұл мәселелерді арнайы сөз еткен ғалым М. Оразов зат пен атау арасында болатын байланысты былайша пайымдайды: «Сөз бен затты байланыстырып тұратын ұғым бар. Дыбыстық комплекс пен мағына ұғымды жалпыланған бейне арқылы объективті дүниемен, ондағы заттармен, құбылыстармен байланыстырып жатады» (Оразов, 1991: 73). Автор референт пен атау (сөз) арасындағы тікелей байланысты мойындамайды, бірақ олардың арасын жалғастырушы ұғымның бар екенін ескертеді.

Зат бар жерде, ол туралы түсінік, ұғым қалыптасады. Ұғым – заттың тікелей көрінісі. Ұғым заттың дәл өзін айқындай алмайды,

ерекше белгілері арқылы санада зат туралы түсінік негізделіп, алғашқы номинация жасалады. Номинациялық үдеріс нәтижесінде жасалған атаудың екі жақтылығына, яғни оның дыбыстық жамылғышы мен мағынасына (ұғымның бейнесі) сәйкес, тіл білімінің негізгі салалары қалыптасады. Атаудың өзін сөз ретінде – лексикология, сөздің дыбыстық құрылымы мен оның бір-біріне ықпалын – фонетика, атаудың бір-бірімен байланысқа түсуін, ойды жеткізуін – грамматика зерттейді. Атаудың ішкі мағыналық сипаты мен даму жүйесін, жолын – семантика қарастырады. Тереңірек үңілсек, «Атау» жасау дегеніміздің өзі «Тіл жасау» болып шығады.

Қазақ тіл білімінде атаудың таңбалық сипаты мен құрылымы жеке-жеке салалар негізінде терең зерттелген. Ал тұлғаның мағынасы деген не? Мағына қалай қалыптасады деген сұрақтарға жауап берілуі қажет. «Мағына» туралы айтылған алуан түрлі пікірлер бар (К. Аханов, А. Ысқақов, Ә. Болғанбаев, І. Кеңесбаев т.б.). Мағына – ұғымның тілдегі бейнесі, когнитивтік үдеріс нәтижесі. Шындық өмірдегі зат пен құбылыстың негізгі, ерекше қасиеттерінің адам санасындағы бейнеленуі арқылы ұғым қалыптасса, сол ұғым негізінде сөздің мағынасы жасалады. Ұғым заттың көрінісі десек, мағына – ұғымның көрінісі. М. Оразов мағына туралы былай деп жазады: «Лексикалық мағына дегеніміз белгілі бір дыбыс не дыбыстар тізбегі мен шартты, тарихи және әлеуметтік байланысқа түскен объектив дүниедегі заттардың, амал-әрекеттердің, түрлі құбылыстардың адам санасындағы жалпыланған, дерексізденген бейнесі (Оразов, 1991: 45).

Қазақ тіл білімінде сөздің лексикалық мағынасына Ғ. Мұсабаев, К. Аханов, Т. Қордабаев, М. Белбаева анықтама берген. Біздіңше, М. Оразовтың тұжырымы осы ойлардың заңды жалғасы, әрі тіл біліміндегі теориялармен толыққан, мағынаның мәнін жан-жақты аша алған соңғы анықтамалардың бірі. М. Оразов анықтамасының негізгі тұжырымы «мағына заттың жалпыланған бейнесі» дегенге саяды. Мағына арқылы заттың бейнесін қабылдаймыз ба, әлде сол зат арқылы қалыптасқан ұғымды түсінеміз бе? Яғни, сөздің мағынасы – заттың бейнесі ме, әлде ұғымның бейнесі ме? Егер сөз мағынасы заттың бейнесі болса, онда бұлардың арасында тікелей байланыс болғаны, зат пен оның тұлғалануы, таңбалануы арасында, яғни сөз мағынасы арасында байланыс бар болса, онда әлемдегі халық неге бірдей дәстүр мен салтқа, тіл мен дінге ие болмаған деген заңды сұрақ туындайды.

ТАЛҚЫ

Зат пен сөз мағынасы арасындағы сабақтас байланыс, біздіңше, ұғым арқылы жалғасады. Ұғымдық белгілер арқылы мағына жасалады. Табиғат пен әлем бейнесінің адам санасында бейнеленуі ұғымды қалыптастырады. Ұғым арқылы таңбаға мағына беріледі. Мағына ұғымның нақ өзі деуге де болмайды, оның абстракцияланған, ұқсатылған, ассоциацияға түсірілген бейнесі. Санадағы ой сөзбен тұлғаланғанда, белгілі мағынаға ие болғанда, әртүрлі факторлар арқылы қалыптасады. Ондай факторлар:

- халықтың дүниетанымы;
- уақыт;
- танымның дамуы;

Яғни, белгілі уақыт аралығында, дүниетанымның жетілуі мен дамуына сәйкес қалыптасатын, халықтың дәстүр мен салт-санаға байланысты болатын ұғымның тілдегі таңбалық жүйеге түскен абстрақтылығы, ассоциативті бейнесі мағына болады. Мағына арқылы нақтылы зат не құбылыстың өзі емес, сол туралы халық қалыптастырған ұғым қабылданады. Табиғаттағы зат, құбылыстың адам танымында танылған және танылмаған белгілері мен қасиеті болады. Танылған белгілер мен қасиеттер арқылы ұғым қалыптасып, кейін бұл ұғым бірте-бірте дамиды, жетіледі. Ұғым дамуы арқылы, сөз мағынасы да дамып, синонимдік, көпмағыналылық, антонимдік қатарлар қалыптасады. Тіл бірден жасалып қалыптасқан номинативтік белгілердің жиынтығы емес. Тіл – ойлаудың жемісі болғандықтан, ұғымның, танымның үнемі дамуы арқылы, адамдардың қарым-қатынасы нәтижесінде, белгілі уақыт аралығында жетіліп отырған күрделі үдерістің жемісі.

Тілдердің құрылымдық бірлігін номинация теориясы арқылы анықтаған зерттеуші пікірін жалғастыра отырып, сөздердің (таңбаның) ішкі мағыналық құрылымын терең тарихи тұрғыдан зерделей келе, тілдердің ортақ генетика-семантикалық кодын айқындауға болады деп есептейміз. Тілдің терең құрылымдық жүйесінде болатын этимон түбірлер мағыналары көп қырлы, сан-салалы, макролық жүйеде келіп, даму барысында әр түрлі тілдік бірліктерге жіктеле ыдырағанда, семалық ортақтық, бірлік сақталады. Адам танымының ортақтығы негізінде жасалған әуелгі этимон түбірлер мағынасы дыбыстық және мағыналық даму нәтижесінде әр түрлі таңбалана бастайды, бірте-бірте танығысыз дәрежеде өзгеріп кетеді. Ұзақ уақыт аралығында өтетін бұл үдеріс тілде үнемі жүйелі түрде орындалып отырады. Танылған заттар

мен құбылыстардың сансыз қасиеті мен сипатын атау әртүрлі дәрежеде өзгеріп кетеді. Ұзақ уақыт аралығында өтетін бұл үдеріс тілде үнемі жүйелі түрде орындалып отырады. Танылған заттар мен құбылыстардың сансыз қасиеті мен сипатын атау әр түрлі дәрежеде, әр түрлі адамдар арасында өтетіндіктен, тілдердің кейінгі қалпы бір-біріне мүлде тәуелсіз өзгерістерге түсіп, бір-бірінен ажырай береді. Ал көне түбірлер мағынасын номинация теориясы негізінде зерттеу нәтижелері сөздердің генетикалық бірлігін анықтауға мүмкіндік береді, әрі генетика-семантикалық код арқылы әуелгі түбірлерден өрбіген сөздердің тұлғалық және мағыналық сипатын айқындауға болатынын көрсетеді. Адам танымының бірлігі мен табиғи құбылыстардың – аспанның, күннің, айдың, судың, жердің, оттың ортақтығын да еске алалық. Ұғым мен мағына ортақ болса, сол мағынаны таңбалаушы сөздің де бірлігін дәлелдеуге болары сөзсіз. Біз ұсынып отырған генетика-семантикалық код арқылы әуелгі сөз мағыналарының макросемалары арқылы, одан туындайтын мағыналар ортақтығы негізінде сөздердің біртектестігін, генетикалық бірлігін анықтауға толық болады. Сөздердің ортақ мағыналары арқылы, терең тілдік құрылымдарда тілдердің де жақын туыстығы дәлелденеді. Сөз мағынасын кешенді түрде терең семантикалық құрылымда зерттеу нәтижелері олардың арасындағы генетикалық байланысты тануға, сөйтіп барлық сөздердің дамуына ортақ желі болып табылатын генетика-семантикалық кодты анықтауға көмектеседі.

Сонымен, түбірлес сөздер мағыналарын ретроспективті әдіс негізінде, олардың ішкі мағыналық құрылымы арқылы зерттей келе, ортақ мағына көлемін анықтап, таралу шегін, парадигмалық шебін зерделеу негізінде терең мағыналық құрылымын көрсетуге болады. Түбірлес сөздер мағыналары туынды сөз ретінде сан түрлі мағыналарды белгіленгенімен, тарихи терең дамуында ортақ бір мағынаға тіреліп, бір макросемадан таралатыны аңғарылады. Сөз мағыналарын осылайша таратып, тарамдалған мағыналарды ортақ семаларға топтастыруға, сөйтіп алғашқы тұлғасы мен мағынасын айқындауға болады. Сөздер арасындағы мағыналарды сабақтастыра байланыстырушы, жалғастырушы – ортақ сема. Бұл генетика-семантикалық код деп аталады. Генетика-семантикалық код – тек күрделі құрылымдық жүйені тарихи тұрғыда терең зерделегенде ғана байқалатын, мағынадағы ортақ мән.

Жаңа атау – зат пен құбылыстың нақты да маңызды белгілердің адам санасында ұғынылуы арқылы жасалады дедік. Бұл сөзжасамның

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

номинациялық аспектісі. Кез келген жаңа атау - жаңа лексема. Туынды лексеманың лексикалық мағынасы сөзжасамдық үдеріс кезінде жасалып, өзіндік ерекшелігі, тілдің жүйедегі өзгеше бірлік ретіндегі сипаты, жасалу, туу үдерісі мен қалыптасу жолына байланысты ашылады. Ал туынды сөздің даяр күйіндегі бүтін қалпынан, оның ішкі семантикалық құрылымының табиғатын бірден тани алмаймыз. Сөздердің барлық ерекше мағыналары тек сөзжасамдық үдеріс арқылы жасалмайды, синтаксистік байланысқа түскенде, контексте ауыспалы, окказиональды, келтірінді мағыналары анықталады. Кез келген сөз нақты коммуникацияның (тілдік байланыстың) мақсаты мен міндетін, хабар беру қажеттілігін өтеуден туындайды, сондықтан сөйлемнің номинативтік табиғатын айқындау да күрделі міндет атқарады. Синтаксистік номинацияда сөздің жаңа стильдік, окказиональдық, экспрессивті-эмоциялық т.б. мағыналары жасалады.

Сөзжасамның ұғымды таңбалаудағы номинациялық қызметіне сәйкес, екі түрлі жүйесі қалыптасқан. Барлық туынды сөздер мағынасына қарай екіге бөлінеді:

- 1) себепші негіздің тура өзексемасы арқылы жасалатын сөздің негізгі мағынасы.
- 2) сөздің ауыспалы немесе фразеологиялық мағынасы.

Ауыспалы мағына бейнені атау үшін қолданған себепші атаудың мағынасының метафоралық, ауыспалы түрде жұмсалудан пайда болады. Ауыспалы мағына жасалу үшін туынды сөздің құрамындағы сыңарлардың мағынасы тура, өзек мағына арқылы емес, өзгеше ауыспалы мағына арқылы сөзжасамдық мағына туғызуы шарт. Демек, туынды сөздер де ішкі семантикалық құрылым жағынан тура мағыналы және ауыспалы мағыналы болып бөлінеді. Ауыспалы мағыналы туынды сөздердің мағынасында себепші негіздегі мағынадан бөлек, қосымша рең беретін мағыналық сыңар болады. Мұндай қосымша мағына негіздер мағынасы арқылы емес, сөзжасамдық үдеріс нәтижесінде адам ойындағы ассоциативті таным арқылы жасалады.

Фразеологиялық мағына номинацияның субъективтілігін айқын танытады. Сөздердің ауыспалы мағына иеленуі, адам танымының тереңдігінің, ассоциациялық, абстракциялық ойлау дәрежесінің кеңдігімен тығыз қарым-қатынаста болады. Туынды сөздердің фразеологиялық ауыспалы мағынада жұмсалыу үдерісін дәстүрлі грамматикалық принциппен немесе жеке сөзжасамдық теориямен түсіндіру мүмкін емес. Сөздердің ауыспалы мағынада жұмсалыуы

танымға қатысты болғандықтан, номинациялық акт ретінде түсіндіруге болады. Фразеологиялық мағынаға алмасу үдерісі танымдағы зат пен құбылыстың сапалық, қасиеттік белгілерінің абстрактылық көрінісінен, оның сипатының безендірілуінен туындайды. Мұндағы туынды сөздердің ішкі мағыналық құрылымы басқа туынды сөздердің ішкі мағыналық құрылымынан өзгеше болады. Тура мағынасындағы туынды сөздердің себепші негізі, өзек мағынаның алғашқы мағынасында жұмсалса, фразеологиялық мағынадағы туынды сөздердің себепші негізінде тура мағына емес, екіншілік мағына болады, сөйтіп екіншілік мағынада қолданған себепші негіз арқылы үшінші, жаңа семантикалық мағына - фразеологиялық мағына жасалады. Айталық: «айналайын» сөзінің өзек түбірінің бір семасы – «ай (айналу) - белгіні нысанды ортаға ала, қоршай, қорғай жүру болған. Одан «айналу» негізі осы өзексема арқылы ерекшеленіп, жеке туынды атау болып қалыптасты. «Айналайын» сөзінің жас балаға жақсы көруге айтатын семасы «айналу» туынды негізінен жасалған, фразеологиялық мағына. жіктеуші семасы – үлкен кісінің кішкентай балаға мейірленгенде айналып толғануы. Бұл семаның қалыптасуына өзек, архисема негіз болған. Жас балаға үйір болатын пәле-жаладан, сұқ көзден т.б. теріс пиғылды күштерден қорғау үшін, «сені айналып жүрейін, қорғап жүрейін» деген танымдық түсініктен туындаған номинациялық атау. Біздіңше, жалпы фразеологиялық ауыспалы мағынадағы туынды сөздердің ішкі семантикалық құрылымын номинациялық, лингвомәдени аспектіден түсіндіргенде дұрыс нәтижелерге жетуге болар еді. Себебі бұл ұлттық дүниетаным нәтижесі.

Номинациялық субъективтілігі – негізінен екіншілік номинацияға тән болады. Бұл этимон түбір сөздердің архисемадан өрбитін мағыналар жіктелісі мен ортақ сема арқылы танылатын генетика-семантикалық код деген пікірге қарсы келмейді, тек толықтыра түседі. Алғашқы номинациялық тегі бір болғанмен, адамдардың қабылдауы мен түсінігі ерекше болары белгілі. Танымдық әлемнің ерекшелігіне сәйкес, кейін танылған заттар мен құбылыстар белгілері мен сапасы, әр тілде сөйлейтін халықтардың тұрмыс-тіршілігіндегі өзгешеліктер мен табиғи өмір сүру ортасының әртүрлілігіне, шаруашылық сипатына байланысты екіншілік, үшіншілік номинация сипаты субъективтілік сипатқа ие.

Генетика-семантикалық код негізінде жаңа туындаған мағыналы сөздердің бәрінде көне архисема мағынасы сақталады, сол жүйе

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

негізінде жіктеледі, дамиды, қалыптасады. Күн жүйесі бүкіл адамзат қауымына ортақ болғандықтан, оны тану да, таңбалау да ортақ болған. Сондықтан ең көне түбірлер мағынасы мен тұлғалануы тілдерде ортақ болып келеді.

***«ТА» этимон түбірінің тұлғалық дамуы:**

*ТА -*ТЕ; *ТА -*ДА; *ДА -*ДЕ.

***«ТА», *«ДА», - этимон түбірінің ұғымдық дамуы:**

ДТС – та «та» тұлғалас – «дад» - справедливость; «дана» - знающий, мудрый, мудрец - деген туынды сөздерінің мағыналары көрсетілген (Древнетюркский словарь, 1969: 138). *«Та» этимон түбірінің Күн құдай мағынасын бергеніне дәлел – «*тағала*» - всевышний; «*тағат*» - повинование, послушание, смирение, совершение благородных поступков; «*таб*» - характер, натура, организм – туынды мағыналарының көне тілдік деректерге кездесуі (Древнетюркский словарь, 1969: 525). Сондай-ақ көрсетілген түбірлес сөздердің өзексемасынан мынадай туынды сөздер жасалады: *таң*, *таңсарі*, *таңертең*, *тақ*, *тамаша*, *таза*, *тәубә*, *таурат*, *тағдыр*, *тағзым*, *тауқымет*, *тәуекел*, *тәж*, *тәжім*, *тәжім ету* т.б. бұл туынды сөздердің көпшілігі араб тілінен енген кірме сөздер, қазақ тілінде актив қолданылады. Барлық тұлғаларға ортақ мағына – Құдай тағала, Күн, оның сипаты, қасиеті. Ортақ мағынаны негіздеу арқылы архитүбірдің кең мағыналы қырын пайымдауға болады. Латын тілінде: *idea* - Құдай, түн құдайы, жұлдыз құдайы, түн деген мағынаны білдіреді (Латинско-русский словарь, 1976: 287).

«ТА» этимонының мағыналық дамуы:

Ta – tah – tag – tau түбірлес әрі мағыналас ұғымдар. «*Тақ* – *трон*» хан не патша отыратын орын мағынасын береді. «*Тақ*» - биіктік пен үлкендіктің, жоғарылық пен даралықтың, биліктің бейнесін таңбалау үшін «та» ұғымының бір мағыналық қырын, оның сапалық қасиетін иеленіп, ассоциациялық таным негізінде жаңа номинация жасаған. «*Тағ* - *тау*» - бүкіл түркі халықтарының дүние танымында киелі саналады. Таудың халық танымындағы рөлі мен маңызы жөнінде М. Әуезовтің «*Времен связующая нить*» атты еңбегінде талданады. «*Тау*» сөзінен тараған көптеген негіздердің мағынасы мен «*қыр*» ұғымы арқылы да жіктеліп пайда болған туынды негіздердің жасалу сипаты мен мағыналық ретінде жақын сипаттар бар. «*Тау*» - *қыр* (гора) ұғымы ұқсас бірліктер болғандықтан бұдан өрбитін ұғымдық лексемалар: *Қыр-қыр көрсету* – повелевать; гора – гордость, гордится, гордыня; гороскоп (тағдырын білу), хоромы (горница) т.б. орыс

тіліндегі сәйкестіктер осы «тау - қыр» синонимиялық жұптың мағыналық сырын танытады. *Тау* сөзі – «*та*» түбірінің биіктік, жоғарылық семасы арқылы жіктеле дамыған, көптеген басқа номинативті атау туғызуға себепші негіз болған. Ал «*қыр*» сөзі арқылы туындаған мағыналардың да негізгі, өзексемасы биіктік, жоғарылық болғандықтан, бұл сөзден өрбіген туынды сөздердің генетика-семантикалық дамуында бірлік аңғарылады. аналогия, ассоциация, уәждеме ауыспалы мағынаға алмасып, «*Қыр – гора – гордость – гордыня*» т.б. мағыналарына дамуы тілдік ортақтық қана емес, таным ортақтығының жемісі. Демек, «*тау - қыр*» сөздерінің мағыналық жақындығы арқылы параллель сөзжасамдық мағыналар туындайды. Араб тілінен енген «тәкаппар» сөзінің де төркіні «тағ» түбірімен ұғымдық, мазмұндық жағынан жақын. Біздіңше, мұндай сөз жұптарының сәйкес келуі орыс тілі мен қазақ тілі арасындағы сөздердің тұлғалық және мағыналық біртектестігі ғана емес, түбір сөздердің шығуының генетикалық бірлігі болса керек. «Ұқсастық» халық танымындағы ортақ дүниетанымды танытады. «Тау» және «гора» негіздерінің әуелгі ұғымдық, танымдық бір негізділігі нәтижесінде, сөздердің семантикалық даму жолдарында, сөзжасамдарда бірізділік сақталған.

Жоғарыда айтылған этимон түбірден тараған архисема Күннің, аспанның (Көктің), жоғарыдағы киелі күштің образымен тығыз байланысты болып, көптеген ассоциативті-аналогиялық туынды образдарға тудырушы негіз болады. Негізгі архисемадан тараған бүкіл туынды сөздер, қазіргі көптеген тілдірдің лексикалық қорын құрайды. Айталық: * «*Та*» - түбірінің «Құдай» мағынасын грек мифологиясынан кездестіруге болады. «Танатос» - грек мифіндегі өлім құдайы, латын тілінде; «*daemon*» - 1. Демон, дух, гений; 2. Демон, злой, дух, бес; «*daemonium*» - божество; дух Ман; злой дух, черт. «*Daemonius*» - божественный [4, 285]. Бұл сөздердің түбірі бір, мағынасы мен жалпы мазмұны – Құдай, өлім құдайы. Ағылшын тілінде «*dead*» - өлі, жансыз, өлім мағынасын береді (Англо-русский словарь, 1981: 143).

* «*Та*» тұлғасының көне мағынасындағы құдай, жер асты құдайы, өлімді білдіру семасының болуы, оның мағынасына байланысты болуы ықтимал. аналогия заңы бойынша, адамдар күндіз жер үстін «*үрін*» деп түске бөлсе, жер астын, өздері тұратын үңгірді «*қараң*» деп түсінген. У – ақ түстің, А – қара түстің дыбыстық символы болады» деген ғылыми болжамдар кейбір зерттеулерде айтылады. «Та» деген сөзжасамдық

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

тұлғадан, қазақ тілінде «жер» мағынасын бейнелейтін мынадай туынды сөздер өрбіген: *там, тас, тап, тамыр, тамырлас, тамырлан, тамыршы, тамырсыз, табыт, табытшы, табыттық, табытсыз, тамұқ-тамұқтық; там, тамды; таман; төмен; тасты, тассыз* т.б.

«Та» тұлғасымен төркіндес «там» лексемасының екі мағынасы бар: 1) шатырлы және тоқал үй; 2) диал. Мола, бейіт (Древнетюркский словарь, 1969: 574). Мұндағы мола, бейіт мағынасы көне болу керек, себебі оның түбірінде мәйіт, өлім, қараңғы т.б. семасы сөз семантикасының шеткі өрісінде сақталған, яғни «там» өлгендер жататын орын деген номинативті мағынаны білдіреді. «Там» сөзінің мұндай ұғымды беру себебі, сөзжасамдық ұясындағы тұлғаның берген мағынасымен байланысынан. Диалектіде кездесетін «бейіт» мағынасы сөздің көне семасын сақтаған реликт ретінде бағалануы тиіс те, бұл сөзден дамыған «шатырлы үй, тоқал үй» мағынасы аналогиялық заңдылық негізінде кейін дамып шыққан екіншілік деривация. Яғни, бейіт үстіне қорған болу үшін салынған «там» сөзінің мағынасы дами келе, жалпы үй, пана, тұрғын үй сипатына алмасады. Орыс тіліндегі «дом» тұлғасы мағыналық және тұлғалық жағынан «там» сөзі арқылы негізделіп, туынды екіншілік мағынаға ие болған. Демек, «там» сөзі мен одан туындайтын әртүрлі туынды сөздердің әуелгі төркіні мен этимон түбірі кең мағынада қолданған.

М. Қашқаридың «Дивани лұғат-ит түрік» атты еңбегінде «там» сөзінің мынадай екі мағынасы берілген: 1. Там - қабырға; 2. Там - тамшылау, етістік мағынасы. Яғни «там» сөзінің қазіргі тілде кездеспейтін «қабырға» мағынасы болған, кейін архаизмге айналған. Үй - қабырғадан тұрады десек, бұл арқылы «үй», «тұрғын үй» сөзі негізделуі мүмкін, себебі мағыналардың бәрі бір семантикалық өрісте жатып, бір генетика-семантикалық код арқылы байланыста жатады. Қазіргі тілімізде кездесетін «тамық, тамұқ, тамам» т.б. сияқты сөздердің мағыналары генетика-семантикалық жағынан *«ТА» этимонымен байланысты. *«Та» этимон түбірінің көне – Күн мағынасын сақтаған қазақ тіліндегі тұлға – *ТАҢ* сөзі. ДТС-та екі мағынасы көрсетілген: 1) Рассвет, зар; 2) Чудо, удивительное, необычное (Древнетюркский словарь, 1969: 532). «Таң» лексемасынан туындайтын туынды сөздер: *таң азаннан, таңсәрі, таң атты, таң қылаң берді, таң саз берді, таң бозарып атты* т.б. Ассоциация заңдылығы арқылы жасалған екіншілік туынды мағына – *таңғы, таңгажайып, аң-таң болу, таңдану, таңдаулы, таңдама, таңданарлық* т.б. (Қашқари, 1960–1963; 588-591).

«Таң» сөзімен түбірлес, әрі мағыналас тұлғалар басқа тілде де кездеседі. Ағылшын тілінде «sun» - күн, «day»- күн, dawn-заря; орыста «день», «солнце». Сөздердің көне түбірлерді ортақ болған деп бағамдаймыз. *«Та» этимон түбірінің архисемасын анықтау «*тәңірі*» сөзінің этимологиясын ашуға көмегін тигізеді. Көне шумер тілінде «*дингир*» - құдай, аспан мағынасында кездесетіні белгілі, ал көне түркіде – «*тенгир, тенри, теңір*» болып тұлғаланған. Екі сөздің мағынасымен бірдей: *көк, құдай*. Мұндағы ортақ, өзек мағына мен тұлға – «*те*», «*де*» - көк, аспан, құдай. Ал «*ир, ер, ір*» тұлғасының көне түркіде «таудың күнге беті» деген мағынасы болған (Древнетюркский словарь, 1969: 211). Демек, *Те, Де, Тен, Ден* – көк, аспан, құдай, ал «*Ир, Ар, Ер*» - күн мағынасын берсе керек. Египетте «Ра» күн құдайы, *Ра - Ар* күннің көне атауы. «Көктегі күн құдайы» мағынасын білдіру үшін екі этимон түбірдің бірігуінен жасалған номинативті атау – *Та + ир; Таң + ир = Таңір*. Екі силлабофонеманың бірігуі арқылы жаңа сөз жасау көне тіл дамуында өте белсенді қолданылған тәсіл.

Та түбірінен славян тілдеріндегі «күн» мағынасын беретін: «со-л-нце», «день» сөздерінде номинативтік мағына қалыптасқан. Қазақ тілінде «айдар» сөзі де «ай» және «күн» сөздерінің бірігуінен жасалған: ай+да+р.

Қазақ халқының танымында түйе түлігі аса киелі саналған. «Түйе» тұлғасының көне түркі ескерткіштеріндегі варианты – *тебе, теве* (Древнетюркский словарь, 1969: 546). Ескі қыпшақ ескерткіштерінде – *теве*, монғолша – *темээ*[к]. Барлығында этимон түбір та - те болады. Түйе атауының түп-төркіні санскрит тіліндегі – *дева* (бог, божественный, небесный) сөзінің калькасы (Кочергина, 1996: 284). Көне түркіде түйе атауының «арқыш» вариантын кездестіруге болады, бұл сөз түйе малының жүк тасымалдау қызметіне байланысты пайда болған. Араб тілінде «джа-маль, кемаль, жемаль» деген атаулар қасиетті, киелі деген ұғымды білдірген. «Джамаль» сөзін жіктесек – «ие, те, же» - киелі, «маль» - мал, жануар мағынасын береді. Қазақ тіліндегі «желмая» сөзі осы «жемал» сөзімен төркіндес. Мұндағы сөз ортасындағы «л» дыбысы, орыс тіліндегі; *со-л-нце* сөзіндегідей ұяң дауыссыздар алдында пайда болатын құбылыстың нәтижесі.

**Та* этимонының архисемасы күрделі де терең. Негізгі мағыналық сипатын былайша көрсетуге болады: **Та* – архитұлға; Архисемадан мынадай мағыналар жіктеледі.: та- «құдай» мағынасын

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

беретін тұлғалар; та – «жер» мағынасын беретін тұлғалар; та – «зоонимдер» мағынасын беретін тұлғалар.

***АЗ - *ЗА = этимон түбірлері**

*АД түбірі негізінде, Д-З сәйкестігі арқылы қалыптасады. *«АЗ» тұлғасының қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы: 1. Аз. сын. Көп емес, шағын, азғантай; 2. Аз - етістік. Арықтап жүдеу, еттен арылу; ауыспалы мағынасы: дұрыс жолдан таю, бұзылу (Древнетюркский словарь, 1969: 75),. «Аз» түбірінің көне түркі тіліндегі мағыналары: 1. Мало, немного; 2. Редко; 3. Немногочисленный, небольшой; 4. Желание, алчность, заблуждаться, терять дорогу, совращаться, сбиваться с пути (Древнетюркский словарь, 1969: 71). Сондай-ақ, азун – 1. мир, земля, свет; 2. жизнь земная; 3. будд. существование, перерождение, азза - алланың эпитеті (ұлы); азуншы – правитель правящий (миром) (Древнетюркский словарь, 1969: 73-74) туынды мағыналары көрсетілген.

-Азат, -азиз, -азер, -азун т.б. көптеген түбірлес сөздер бар. Барлық туынды сөздердің ортақ өзек мағынасы – әлем, аз (жалғыз мағынасы) құдай, жарық, өмір, дара т.б. «Азан» (зун) – парсы тілінде «Әлем», «Аз» көне шумер тілінде «бір/жалғыз» деген мағына білдірген. Кириллица жазуында «Азь» әрпінің сандық мағынасы – 1. Араб тіліндегі «азза» Алланың эпитеттік аты, «азуын» - әлем, жарық, жердегі тіршілік т.б. мағыналарын жаңғыртар болсақ, «Аз» тұлғасының мағынасы мен ішкі мәні *АТ-ТА этимон түбірлерінің мағынасына негізделген, осы тұлғалардың таңбалық сипатының дамыған түрі екенін бағамдар едік. Егер *АТ –ТА тұлғаларының негізгі мағыналары - Күн, Құдай, Жер, Жарық т.б. болса, «Аз» сөзінің архисемасы – Әлем, жер, жердегі тіршілік, Алла, жалғыз т.б. болып шығады. «Аз» тұлғасының осындай архисемасы арқылы, мынадай кейінгі туынды мағыналары өрбіген. Адития – санскрит тілінде / aditia/ - 1. Күн (солнце); 2. День солнца, 7-й день недели (Древнетюркский словарь, 1969: 10). Демек, санскрит тіліндегі ұсынып отырған түбірлердің мағынасымен (сөзжасамдық) сәйкес келеді.

Қазіргі қазақ тілінде «аз» - көп емес мағынасы көне шумер, санскрит, араб тілдерінде болған түбірлермен сабақтас, ал кириллицадағы «аз» таңбасының сандық мағынасы көне түркі тіліндегі «аз – адыр - адыра» сөздері арқылы қабылданса керек. «Аз» түбірімен тараған сөздердің, екінші синонимі «йалқы – жалқы – жалғыз» мағынасы семантикалық өрісте сақталып, «аз, көп емес» номинациясы қалыптасқан. Себепші негіз арқылы – *азай, азайғыш, азайтқыш,*

азайту, азайттыр, аз-аздап, аз-маз т.б. туынды тұлғалар қалыптасқан. Араб тілінен енген «азан» сөзі мен одан туындайтын: *азанғы, азандат, азаншы* сөздері күннің атауымен байланысты туындаған. Парсы тілінде – заң, ағылшынша – sun, орыста – со(л)нце болуы буынның сипатымен байланысты өзгерістер. *Заң, сан, сон, азан* лексемалары түркі тілінде «шам» тұлғасында қалыптасқан (ш-с-з сәйкестігі). Ортақ семаға, яғни «жарық» мағынасына ие болып, күннің бір қасиеті арқылы «көп емес», шағын, таза қалпына келу деген номинативтік белгі арқылы негізделген сема. Бұдан *азып-тозу, азушылық, азырғыш, азыру, азырушы, азық* т.б. сияқты номинативтік туынды мағыналар метафоралық ауыспалы мән алып қалыптасқан.

«Азу» туынды сөзінің «азып-тозу», «азыру» т.б. мағынасының абстракцияланып, ауыспалы мағынада жұмсалуды негізінде *азғын, азғында, азғындау, азғындық, азғыру, азғырушы, азық* т.б. сияқты туынды сөздер жасалады. Бұл мағынадағы туынды сөздер де алғашқы – «адасу» мағынасынан алшақтамайды.

«Аз» этимон түбірінің тұлғалық дамуы:

АТ-АД-АЗ; АЗ-ЕЗ.

«Аз» этимон түбірінің ұғымдық дамуы:

- әлем, бірлік, алла ұғымы;
- сандық ұғым;
- қимылдық, әрекеттік ұғым;
- сапалық ұғым.

«Аз» этимон түбірінің мағыналық дамуы:

АЗ: аз - сандық мағына; аза - әрекеттік мағына, азан (таңғы мезгіл), азан шақыру - әлемдік мағына, азу - сапалық, қасиеттік, сындық мағына, азық - заттық мағына т.б.

**Жа* этимон түбірімен тереңдігі мен ауқымдылығын, одан тараған туынды сөздердің мағыналарынан, сөзжасамдық тізбектегі жіктелістері арқылы айқындауға болады. Нысанның қасиеті мен сапасын білдіретін ұғымды атау үшін әртүрлі мағыналар мен туынды тұлғалар желісі қалыптасқан. Мысалы, қазақ тілінде «*жар*» сөзінен жасалған сөздер: *жарау, жарамды, жарамсыз, жарайды, жарамдау, нашар* («на» - антонимдік мағына тудырушы аффикс, салыстырыңыз: *народу, наразы, нақақ (нақұқ)* т.б.)

Жақсылық, игілік семасымен байланысты пайда болған сөздер: *жәрдем, жар болу, жарлық* (бұйрық), орыс тілінде: *годный, пригожий, годиться* «жарамды» мағынасымен ортақ болады. Сондай-ақ, «біреумен жақсы болу» мағынасын білдіретін «*якшаться*» сөзі –

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

араласу, жақсы болып сыйласу, достасуды белгілейді. «Жар» сөзінің тірек, құдай семасын басқа тілдерден кездестіреміз, мысалы, ағылшын, неміс тілдерінде – Goot - бог, Good – хороший яғни «жақсы жарамды» мағынасында қолданылады.

***ЖА – этимон түбірінің тұлғалық дамуы:**

ДЖА – ДА – ЖА – ЗА

ДЕ ЖЕ ЗЕ

***ЖА – этимон түбірінің ұғымдық дамуы:**

- жаратушылық ұғымы

- Күн жарық ұғымы

- қимыл, қозғалыс ұғымы

-

***ЖА этимон түбірінің мағыналық дамуы:** күн жүйесінің қасиетін, сипатын танытатын ұғымдарды атауда бір семантикалық өрістегі туынды мағыналы сөздер: - *жар - жарқыра, жарқыл, жарқын, жарқ-жұрқ; жарық - жарықтану, жарықтандыру, жарықты, жарықсыз, жарықтық; жарылқа -жарылқаушы, жарат - жарату, жаратқан, жаратушылық; жақ -жағу* т.б. Орыс тілінде «ЗА» этимон – түбірінен жоғарыда көрсетілген мағыналармен ортақ мынадай сөздер туындайды: *заря, зарево, зорька, зарница;* «йар-жар» этимон түбірінен: *жар, жара, жечь, жарко, яр, ярко, Ярила (Күн құдайы), яркость, жарить, жаркое, гореть, гарь* т.б. туынды сөздер қалыптасқан (ж-й сәйкестігі арқылы).

«Жер» жүйесіне қатысты семантикалық өрістегі сөздер – *жер, жерлік, жершіл, жерлеу, жермен-жексен, жергілікті, жерлі, жерсіз; жез;* Орыс тілінде «жерге» қатысты сөздер, *жертво (жерге көму), земля, земной, жесть, землянка, замляника,* т.б. Неміс тілінде: *диер (тер),* грек тілінде – *тер,* ағылшын тілінде – *earth* т.б.

Жарыққа шығару, көрсету, жариялау мағынасында қазақ тілінде мынадай сөздер орын алған: *жар - жарлау, жар салу, жариялау, жарлық, жыр, жырлау, жыршы* т.б. Орыс тілінде қолданыс тапқан сөздер: *ярмарка, яркий* (наглядный) т.б. Көрсетілген туынды түбірлер «*ЖА-*ЗА» этимонынан тараған барлық туынды сөздерді толық көрсете алмайды. Себебі кез келген туынды сөз өзі себепші негізге айналып, әр түрлі сөзжасамдық тәсіл арқылы жаңа номинативті мән туғызады. Ассоциация, абстракция, аналогия, уәждеме үлкен рөл атқарып, тұлғаның мағыналық дамуы болған.

«АЙ» түбірі – «ат» этимон түбірінен туындайды. Бір буынды морфемалардың соңында *т* дауыссызы көп жағдайда сына – *и*

дауыссызына ауысып кететіні белгілі. Қазіргі қазақ тілінде «Ай» сөзінің мағыналары: 1. Зат. Түнде жерге жарық сәуле түсіріп тұратын планета; 2. Жылдың он екіден бір бөлігін қамтитын мезгіл, отыз күндік мерзім; 3. Одағай (Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 1974: 86-87). Көне түркі тіліндегі мағыналары: 1 Ай – 1. «месяц, луна; астр. луна (планета); 2. Месяц (уақыт өлшем); 3. Жалқы есім; 4. Күшейткіш шылау; 5. Еліктеуіш сөз. II. Ай – 1. Говорить, рассказывать, разъяснять, толковать; 2. Называть, 3. Указывать, распоряжаться, руководить (Древнетюркский словарь, 1969: 24-25). «АЙ» тұлғасы арқылы мынадай туынды сөздер жасалады: айағы – 1.блогование, почетание, почести, почетное звание; аяғы – грех; айасы – чистое, ясное; аят – признаки, знамение; айт – сөйлеу; айғучы – ақылшы; айығ – слово, указание, предписание; айыл – быть сказанным; айыт – позволять говорить, спрашивать т.б. (Древнетюркский словарь, 1969: 26-28). Латын тілінде «*aio*», «*aim*» - 1. Подтверждать, отвечать утвердительно; говорить, утверждать, заверять деген мағыналарды береді (Латинско-русский словарь, 1976: 53). Бәріне ортақ өзек мағыналар – мерзім, сөйлем қимылын білдіру.

«АЙ» этимон түбірінің тұлғалық дамуы:

АТ-АД – АЗ – АЙ
ЕЙ

«АЙ» этимон түбірінің ұғымдық дамуы:

«АТ» силлабофонемасы мағынасы негізінде жіктеле дами келе, Күн ұғымы арқылы «ай» түбіріне екінші ерекше номинативтік белгісінің өзгеше сипатын белгілеу нәтижесінде ай, мезгіл мағынасы сыйғызылған. Себебі Ай да Күн сияқты, түнде жерге сәуле шашады, жарық береді. Аспан денелердің ішіндегі Күнге қызметі, қасиеті, сипаты жағынан ең жақын планета. Бірақ «Күн» мен «Ай» бірдей емес. Сондықтан оның тұлғасы мен мағынасы өзгеріп, жаңа ұғым беретін тұлғаға ие болып, жеке екіншілік номинация ретінде қалыптасады. «Ай» - планета мағынасының, 30 күндік мерзімді білдіретін «ай» мағынасына өтуі де, ұғымдық бірліктің дамуы. Ай-ай семалары – көпмағыналылықтың нәтижесінде конверсиялық сөзжасам тәсілі арқылы пайда болған туынды деривация. Ай 30 күнде жаңарып, 30 күнде толып, туып отырады. Айдың қызметі мен қасиетіне сәйкес, мерзімдік мағынасы ассоциация заңдылығы арқылы туындайды. Ай аспанда айқын көрінеді. Айдың анық, айқын көрінуі арқылы қалыптасқан ұғым жаңа номинацияға негіз болған сынайлы: *айқын*,

айдар, айбын, айдын, анық т.б. Ай аспанда үнемі жылжып, айналып жүреді. Осы түсінік арқылы «айналу» қозғалысын, қимылын білдіретін атаулар қалыптасқан: *айнал - айналыс, айналма, айналғыш, айналдыр, айналайын, аймалау* т.б. Ал Айдың жарты ай кезеңіндегі формасына сәйкес *айла, қайқы, қайық (лодка), қайла* сияқты атаулар қалыптасқан. Мұндағы «қ» протезасы жаңа туынды сөз туғызуға қызмет етеді. Ұғым сөйлеу қызметіне қатысты болғандықтан, ал сөйлеу қызметі, сөйлеу әктісі орындалу үшін, міндетті түрде тыңдаушының ықылас, зейінін, көңілін өзіне аудару қажеттігі туады. Сөйлеу, айту үшін кемінде екі адам болып, оның біреуі тыңдаушыны болу керек. Осы ретте «ай» еліктеуіш сөзі тыңдаушының көңілін өзіне немесе құбылысқа, нысанға, қимыл-әрекетке аудару үшін қолданылса керек.

«АЙ» этимон түбірінің мағыналық дамуы:

1. Ай – ай – аспандағы планета (*айлы, айсыз*); ай – 30 күндік мерзім (*айлық, айлап, айлап-жылдап, айына бір, айында т.б.*);

2. Ай – аспандағы айдың анық көрінуі арқылы негізделіп уәждемеленіп мынадай туынды сөздер қалыптасқан: *анық, айқын, айқыш, айғақ, айбар, айнадай, айна - қол айна, айқындау, айқындама, анықтау, анықтама, айғақшы, айғақтау, айқыш-ұйқыш* т.б.

3. Ай – айдың жылжуы, қозғалу қызметіне мотивтенген номинациялық атаулар: *ай-айнал, айналу, айналғыш, айналдырғыш, айналдырған, айналмақ, айналмау, аймалау, айналайын, айналушы, айналсақтау, айналушылық, айналуы, айналусыз, айналыш, айналыс, айналысу, айналысушы, айналым.*

Айналыс, айналым, айналу семаларындағы қимылдың басталған нүктеден екінші бетке ауысуы, алмасуы деген ұғым арқылы – айны, айну мағынасы туындайды. Яғни, зат не қимыл айналу үшін шеңбер жасағанда, ол өзіне қарама-қарсы жаққа (бетке) өтіп барып айналыс жасайды. Осы екінші бетке орындалған сема арқылы жаңа дифференциалды туынды семалар түзілген. Мұндағы себепші – негіз «ай» емес, -айн – айны – айнығыш, айнымалы, айныт, айныт, айран (май+суға айырған деген мағына немесе сүт айналып, өзгеріп барып, ұйыған айран пайда болады).

4. Ай – айдың жаңа туған кезіндегі тұлғасына байланысты негізделген туынды сөздер: *айшық, айшықтау, қайық; қайла.* Айдың ортақ формасына ұқсас түріне қарай жасалған (ассоциативті тәсіл арқылы) туынды сөз санскрит тілінде де болған «луна» және «*udu-ра*» «лодка» (Кочергина, 1996: 113). Айдың толық, толған, шар формасына

сәйкес қалыптасқан туынды сөздер: аймақ, айыл (ер-тоқымның тартпасы), айналым, айналу. Көне түркі тілінде айдың атауы «*толу, толун*» (Древнетюркский словарь, 1969: 573) орыс және латын тіліндегі айдың аталуының негізі болса керек: то + лун – лун + а - луна. Бұл атау (толун ай) айдың толу фазасына байланысты, көне түркінің – *той, тоғ, тоқ* түбірінен шыққан сөз.

Шеңбер формасына байланысты тағы бір лексема «*айа*», көне түркі тілінде «*айа*» - «*алақан*» деген мағынаны берген (Древнетюркский словарь, 1969: 25), айға уәжделіп пайда болған номинация. «Айалы алақан» тіркесінің мәні: айналайын, аялайын болса, тұлғасының сипаты – «*айа*» - *алақан, «ала»*

- *алан – айлан; «қан» - кішкентай* мағынасын беретін тұлға, салыстырыңыз: *қошақан, ботақан, балақан*. Сонда «алақан» - «алақан» деген тұлғалық көрініс шығады. Демек «аялы алақан» тұрақты сөз тіркесі мағынасын бірдей екі сөздің тіркесуі аналитикалық тәсіл арқылы, көне тұлғаны жаңа тұлға одан сайын айқындай, анықтай түсу үшін жұмсалып жүр. Мағынасы бірдей екі сөздің бірігуі не тіркесуі арқылы көптеген жаңа номинацияның жасалғаны – тілдік факты. Мұның да тілдің даму барысында болған өзіндік ішкі заңдылықтары бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, түркі тілдеріне ортақ генетика-семантикалық код бар және ол сөздердің тұлғалық, мағыналық, ұғымдық сәйкестік заңдылығын айқындайды. Бұл заңдылық тілдегі жан-жақты гармониялық құрылымға негізделген. Ғылыми зерделеу барысында біз осындай кодтық мәні бар қырық этимон түбірді анықтаймыз. Генетика-семантикалық код – ең көне түбірлерде болған макромағыналар ортақтығы, олардың дамуы мен қажеттіліктеріне сәйкес жіктелуі барысында тарамданып таралғанда, туынды сөздің өзексемасын құрайтын, сөйтіп айырушы семалардың тегін айқындайтын ортақ мағыналық жүйе. Сөздердің мағыналарының тарамдалып, тұлғалық өзгерістерге түсуіне байланысты алғашқы мағына жіктеледі, өзгеріске түседі. Генетика-семантикалық код арқылы олардың түпкі ортақ тегін айқындап, мағыналық және тұлғалық даму жүйесінің тізбегін көрсетуге болады. Мұндай код кез келген туынды сөзде себепші негіз арқылы сақталады. Генетика-семантикалық код негізінде ғана тіл дамиды, өзінің жүйелі сипатын жоғалтпайды. Тілдегі сөздер мен тұлғалар кез келген сөзбен тікелей байланыспайды. Тұлғалардың

А. Салқынбай. Генетика-семантикалық кодты негіздеуші этимон түбірлер.

қосылып, бірігіп, жалғанып жаңа атау туғызуында, ішкі генетика-семантикалық мағыналары сәйкес келуі тиіс, тілдік генетика-семантикалық код қалыптастырған жүйеге бағынуы қажет. Туынды сөздердің тарихи қалыптасу сипаты түбірлес сөздердің арасындағы мағыналық ортақтықтың себебі мен семантикалық дамуын көрсетеді, олардың арасындағы генетика-семантикалық бірлікті айқындайды.

Әдебиеттер

1. Аллендорф К. А. (1966). *Значение и изменение значения слов* (автореф. канд. дис.). – М.
2. Оразов М. (1991). *Қазақ тілінің семантикасы*. – Алматы: Рауан, 211 б.
3. *Древнетюркский словарь*. (1969). – Л.: Наука, 676 б.
4. *Латинско-русский словарь*. (1976). –М.: Русский язык. -1096 б.
5. *Англо-русский словарь*. (1981). –М.: Русский язык, 647 б.
6. Қашқари М. (1960-1963). *Девону лугот-ит түрік*. Т. I, II, III. Ташкент.
7. Кочергина В. А. (1996). *Санскритско-русский словарь*. – М.: Филология, 943 б.
8. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*. (1974). – Алматы: Ғылым, 1-т., 695 б.

Özet

Türk dillerinde bir nesil köklerin anlamı aynıdır. Bugün kullandığımız tüm kelimeler, bu köklerin anlamlı ve kişiselleştirilmiş eserleridir. Her ne kadar dilde gelişim ve değişim konuşmada farklılıklar yaratsa da, ana genetik-semantic kod, kökünü birincil anlamını koruyarak ve ana anlamsal alanı tanımlayarak “koruyucu” dur. Genetik-semantic kod temelinde, yeni kelimeler sağduyu içinde korunur ve alt yapısı oluşur. Bu kod, anlamla yakından ilişkilidir, dilin sistematik ve karmaşık bir karakterini korur. Genetik semantic kod, sağduyuyu tanımlayan en eski kök makro değerleri olan bir dizi tarihsel değerdir. Eğer başlıkta genetik-semantic kod yazılmamışsa, dil kendi sistem yapısını korumayı başaramamış ve bu nedenle bir “kaos” haline gelecektir. Genetik ve semantic kod, türev kelimeler arasındaki tarihsel gelişimin, anahtar kelimeler arasındaki bağlantının merkezi bir anahtarıdır. Makale, kelimenin anlamsal türevindeki kodun anlamını analiz eder ve anlamların anlamlarını retrospektif bir yöntemle analiz eder.

Anahtar Kelimeler: Kod, sözcük, türemiş kelime, genetik-semantic kod, etiyolojik kökler, retrospektif yöntem.
(Salkınbay A. Genetik-Semantik Kodun Temelleri)

Резюме

В тюркских языках корни слов определенного поколения имеют одинаковый смысл. Все слова, используемые ныне, являются персонифицированными производными этих корней. Какие бы не возникали различия из-за развития языка и произношения, материнский генетическо-семантический код ставит во главу угла основной смысл корня, создавая защиту его смысла и определяя область значений слова. По сути генетическо-семантический код создает смысловую оболочку нового слова, формирует его фундамент, напрямую связан со значением, придавая языку систематизированность и разнообразие. Генетическо-семантический код является древнейшей макроценностью, дошедшей до нас в виде цепочки. Если же генетическо-семантический код не написан, язык не сможет сохранить свою системность и впадает в хаос. Генетическо-семантический код является централизованным управлением, связывающим ключевые значения производимых слов. В статье проводится анализ значений производных слов и их кода посредством ретроспективного метода, определяя их реальный смысл.

Ключевые слова: код, лексема, производное слово, генетическо-семантический код, этимологический корень, ретроспективный метод.
(Салкынбай А. Основы генетическо-семантического кода)